

Т. В. Боднар
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

УДК 347.447.82

ОДНОСТОРОННЯ ВІДМОВА В ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ

Досліджуються поняття та види відмови в цивільному праві України на прикладі договірних зобов'язань. Охарактеризовано підстави, механізм реалізації та правові наслідки односторонньої відмови в договірних відносинах. При цьому правові наслідки односторонньої відмови розглядаються в контексті самозахисту цивільних прав та інтересів. Сформульовано пропозиції щодо внесення змін до Цивільного кодексу України, спрямовані на забезпечення здійснення права на односторонню відмову.

Ключові слова: одностороння відмова, договірні зобов'язання, правові наслідки односторонньої відмови, самозахист цивільних прав.

Відмова в цивільному праві: поняття та види. У сучасному цивільному законодавстві (передусім, у Цивільному кодексі України) і праві України значного поширення набув термін “відмова”. Проте ні Цивільний кодекс України (далі — ЦК України), в якому цей термін вживається більше, ніж у 120 статтях, ні теорія цивільного права, оперуючи цим терміном, не розкривають змісту зазначеного поняття), як результату узагальнення суттєвих ознак цього об'єкта дійсності, як категорії цивільного права, що відбиває найзагальніші закономірні зв'язки і відносини, що існують у реальній дійсності.

Незважаючи на те, що питання односторонньої відмови в договірних зобов'язаннях в останні роки були предметом наукових досліджень в працях М. О. Єгорової, О. Г. Комісарової, О. І. Міхно, О. В. Оболонкової, І. В. Спасибо-Фатеевої та інших українських та російських вчених-цивілістів, низка проблем не отримала належного висвітлення і вирішення. Це стосується таких аспектів, як правова природа односторонньої відмови від договору (зобов'язання), класифікація видів односторонньої відмови, правові наслідки односторонньої відмови, зв'язок між застосуванням односторонньої відмови і самозахистом порушеного права тощо.

Метою цієї статті є комплексне дослідження зазначених аспектів односторонньої відмови в договірних зобов'язаннях і формулювання на його основі теоретичних висновків та пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства.

ЦК УРСР, закріпивши у ст. 162 заборону односторонньої відмови від виконання зобов'язання, *за винятком випадків, передбачених законом* [курсив наш. — Т. Б.], у подальших статтях вживав термін “відмова від прийняття виконання” (ч. 2 ст. 213 ЦК УРСР) або аналогічні йому (ч. 2 ст. 246, ч. 2 ст. 248 ЦК УРСР), а також “відмова від виконання договору” (ст. 231 ЦК УРСР) або аналогічні йому (ст. 251 ЦК УРСР). Досить поширеною в ЦК УРСР була конструкція “відмова від договору” (ст.ст. 259, 260, 263, 334, 341, 347, 363, 392 тощо).

Дослідження змісту норм ЦК України свідчить про те, що термін “відмова” вживається у статтях, які належать до різних видів цивільних правовідносин. Це дає підстави кваліфікувати категорію “відмова” як універсальну, що вживається у будь-яких випадках відмови особи (суб'єкта цивільних правовідносин) від належного

їй суб'єктивного права (втім, особа може відмовитися не лише від суб'єктивного права, оскільки ЦК України містить також норми, що передбачають право відмови особи від покладеного на неї договором або законом обов'язку).

ЦК України вживає термін “відмова” не лише стосовно фізичних та юридичних осіб, які є учасниками цивільних відносин, але і стосовно інших осіб-суб'єктів публічного права, проте такі випадки відмови у зв'язку з їх специфікою, яка визначає неможливість віднесення зазначеної відмови до категорії цивільного права, тут не розглядаються (наприклад, відмова суду в захисті цивільного права — ч. 3 ст. 16 ЦК України; відмова в державній реєстрації юридичної особи — ч. 2 ст. 89 ЦК України тощо).

На відміну від ЦК УРСР, ЦК України містить набагато ширший перелік видів односторонньої відмови.

Аналіз норм ЦК України, що регулюють відносини стосовно односторонньої відмови від договору, у їх зв'язку з іншими нормами щодо односторонньої відмови дозволяє розрізнити види відмови залежно від певних ознак (зокрема від об'єкта і підстави відмови).

Так, передбачене ст. 214 ЦК України загальне положення щодо односторонньої відмови від правочину стосується як односторонньої відмови від одностороннього правочину (ч. 1 ст. 214 ЦК України), так односторонньої відмови від дво- або багатостороннього правочину (ч. 2 ст. 214 ЦК України), хоч норма щодо останнього виду відмови і не отримала тут чіткого формулювання.

Окремим видом односторонньої відмови є *відмова від зобов'язання*, недопустимість якої у вигляді загального правила встановлена ст. 525 ЦК України. Оскільки ця стаття розміщена в гл. 47 розд. I “Загальні положення про зобов'язання”, її положення поширюються як на договірні, так і на не договірні зобов'язання. Зазначимо, що стосовно останніх ЦК України містить лише два випадки односторонньої відмови (ст.ст. 1153 і 1155 ЦК України).

У тих випадках, коли йдеться про окремі види договорів, законом передбачається *одностороння відмова від договору*.

За загальним правилом, відмова від договору є результатом вільного волевиявлення сторони, її правом, але у випадках, встановлених законом, відмова може бути визнана обов'язком суб'єкта цивільних правовідносин. Так, ч. 2 ст. 848 ЦК України встановлено: якщо використання недоброякісного або непридатного матеріалу чи додержання вказівок замовника загрожує життю та здоров'ю людей чи призводить до порушення екологічних, санітарних правил, правил безпеки людей та інших вимог, підрядник зобов'язаний відмовитися від договору підряду, маючи право на відшкодування збитків.

Відповідно до ч. 2 ст. 805 ЦК України екіпаж транспортного засобу зобов'язаний відмовитися від виконання розпоряджень наймача, якщо вони суперечать умовам договору найму, умовам використання транспортного засобу, а також якщо вони можуть бути небезпечними для екіпажу, транспортного засобу, прав інших осіб.

На наш погляд, обов'язок сторони відмовитися від договору у наведених випадках зумовлений не порушенням її суб'єктивного цивільного права, а порушенням (загрозою порушення) суспільних (публічних) інтересів.

Нарешті, цивільному законодавству відомі випадки одночасної відмови і від права (прав), і від обов'язку (обов'язків) — відмова від договору.

Перш ніж приступити до розгляду питання щодо односторонньої відмови, необхідно звернути увагу на необхідність розрізнити такі поняття як “право на відмову” і “правомірна відмова”.

Право на відмову — це суб'єктивне цивільне право особи, яке слугує гарантією здійснення інших суб'єктивних прав, що належать цій особі. Здійснення права на відмову є:

1) інструментом (засобом), за допомогою якого особою застосовуються способи самозахисту цивільного права *у разі порушення її суб'єктивного права у договірних відносинах*;

2) підставою зміни або припинення правовідношення у випадках, *не пов'язаних з порушенням суб'єктивних прав особи у речових, корпоративних, зобов'язальних та спадкових правовідносинах*.

В останньому випадку односторонню відмову, на наш погляд, слід розглядати як засіб охорони законного інтересу.

Тут слід підкреслити, що, на нашу думку, одностороння відмова безпосередньо не є способом захисту суб'єктивного права, а слугує інструментом (засобом), за допомогою якого потерпіла сторона обирає відповідні способи захисту, якими можуть бути правові наслідки односторонньої відмови — зміна або припинення правовідношення, про що йтиметься далі.

З урахуванням особливості права на відмову як суб'єктивного права, якому не протистоїть обов'язок, право на відмову слід віднести до секундарних прав. З урахуванням цього спірними видаються запропоновані О. І. Міхно пропозиції щодо доповнення ст. 651 ЦК України положеннями, якими встановлювався б обов'язок сторони, яка отримала пропозицію про відмову від договору, повідомити offerenta про результати її розгляду [1, с. 80]. Одностороння відмова саме тому і називається *односторонньою*, що друга сторона не бере у ній ніякої активної участі.

Правомірна відмова як категорія цивільного права — передбачена договором або законом реалізація учасником цивільних відносин належного йому суб'єктивного права на вчинення юридично значимої дії, внаслідок чого не виникають або припиняються (змінюються) цивільні правовідносини. Таким чином, відмовитися можна лише від реально існуючого “того”, що особі належить, або на що вона може претендувати (має право). У такому розумінні можна говорити про відмову у здійсненні свого права.

Наведене вище визначення поняття правомірної відмови хоч і відображає певною мірою зміст цієї категорії цивільного права, проте не розкриває ні її правової природи як суб'єктивного права, ні місця зазначеного права в механізмі правового регулювання, без чого характеристику правомірної відмови, на наш погляд, не можна вважати повною.

Враховуючи характер волевиявлення суб'єкта, який реалізує право на відмову, і правові наслідки такої відмови, односторонню відмову слід кваліфікувати як односторонній правочин.

Аналіз положень ЦК України щодо відмови дає підстави для поділу її на певні види, і, таким чином, класифікувати види відмови у цивільному праві за основними критеріями:

1) *за сферою застосування відмови* (залежно від виду правовідносин):

— відмова у речових правовідносинах (ч. 3 ст. 12; ч. 1 ст. 71; ч. 3 ст. 112; ч. 2 ст. 338; ч. 2 ст. 341; ст. 347; ч. 2 ст. 362; ч. 2 ст. 366; ч. 1 ст. 399 та ін. ЦК України);

— відмова у зобов'язальних правовідносинах, що, у свою чергу, поділяється на відмову у договірних (ч. 2 ст. 408; ч. 1 ст. 565; ч. 3 ст. 612; ст. 615 та ін. ЦК України) і в недоговірних правовідносинах (ст.ст. 1153, 1155 ЦК України);

— відмова у корпоративних правовідносинах (ст.ст. 121, 126, 166 ЦК України);

— відмова у спадкових правовідносинах (ст. 757; ч. 2 ст. 1223; ч. 2 ст. 1232; ч. 3 ст. 1243; ч. 2 ст. 1258 та ін. ЦК України);

2) *за ступенем повноти відмови*:

— повна відмова (ст. 615 ЦК України);

— часткова відмова (ст. 615 ЦК України);

3) *за підставою виникнення*:

— відмова як наслідок порушення, допущеного іншою стороною (ст.ст. 665, 666, 672, 678, 684, 690, 692, 695, 766, 782 та ін. ЦК України);

— відмова незалежно від порушення з боку іншої сторони (ст.ст. 408, 724, 739, 763, 790 та ін. ЦК України);

4) *залежно від об'єкта відмови:*

— відмова від суб'єктивного права (ч. 3 ст. 12; ч. 1 ст. 214; ч. 2 ст. 338 та ін. ЦК України);

— відмова від обов'язку (ч. 1 ст. 248; ч. 1 ст. 250; ч. 3 ст. 538; ч. 4 ст. 545; ч. 2 ст. 559 та ін. ЦК України);

5) *залежно від предмета відмови:*

— відмова від правочину (ст. 214 ЦК України);

— відмова від договору (ст. 615; ч. 3 ст. 622; ч. 3 ст. 652; ч. 1 ст. 665 та ін. ЦК України);

— відмова від зобов'язання (ч. 2 ст. 198; ст. 525 ЦК України);

6) *залежно від правомірності відмови:*

— правомірна відмова (у всіх передбачених ЦК України випадках, крім тих, щодо яких існує пряма заборона відмови або визнання її нікчемною);

— неправомірна (недопустима) відмова (ч. 1 ст. 71; ч. 2 ст. 198; ч. 3 ст. 269 та ін. ЦК України);

— нікчемна відмова (ч. 3 ст. 121; ч. 2 ст. 126; ч. 1 ст. 249 ЦК України);

7) *залежно від правових наслідків відмови:*

— відмова, внаслідок якої не виникає цивільне правовідношення (ч. 2 ст. 338; ч. 2 ст. 341; ч. 2 ст. 362 та ін. ЦК України);

— відмова, наслідком якої є припинення або зміна цивільного правовідношення (ст. 347; ч. 2 ст. 559; ст. 611 та ін. ЦК України).

У літературі пропонуються й інші класифікації відмови в цивільному праві. Так, І. В. Спасибо-Фатеева виділяє такі види відмови, як відмова від речового права, відмова від зобов'язального права (відмова від правочину, від вчинених і не вчинених правочинів, відмова від одно-, дво- і багатосторонніх правочинів, відмова від договорів, зобов'язань і дій), а також відмова від корпоративних прав [2, с. 23–30].

Та або інша відмова, передбачена, передусім, ЦК України, може бути віднесена залежно від її ознак до певного виду (чи кількох з них), проте щодо будь-якої відмови може бути виділена домінуюча ознака, що слугує визначальним кваліфікуючим чинником для характеристики конкретного виду відмови.

Підстави, механізм реалізації та правові наслідки односторонньої відмови в договірних зобов'язаннях. Використання категорії односторонньої відмови у договірних відносинах виявило потребу у розв'язанні низки проблем, що не отримали законодавчого вирішення, є недостатньо дослідженими або мають дискусійний характер.

До таких проблем, на наш погляд, відносяться питання щодо підстав односторонньої (правомірної) відмови, щодо механізму реалізації права на односторонню відмову та щодо правових наслідків здійснення зазначеного права.

Видається, що, говорячи про підстави правомірної односторонньої відмови, слід розрізняти *юридичні підстави* (в літературі деякими вченими вони іменуються нормативними передумовами [3, с. 42]), якими є норми права, передбачені законом або договором, і *фактичні підстави* (юридичний факт) — порушення умов договору, які надають право стороні договору в односторонньому порядку відмовитися від договору, від прийняття виконання, від зобов'язання. Крім порушень умов договору, до фактичних підстав можуть бути віднесені й інші обставини, з якими закон пов'язує право на односторонню відмову (наприклад, істотне погіршення майнового стану дарувальника — ч. 1 ст. 724 ЦК України).

У деяких випадках законодавець взагалі не пов'язує право на односторонню відмову з якими-небудь фактичними підставами (обставинами), залишаючи його на розсуд сторін договору (ст.ст. 408, 739, 763 та ін. ЦК України).

Лише сукупність юридичної і фактичної (за її наявності) підстав (складний юридичний склад) створює передумови для односторонньої відмови у договірних відносинах.

Від підстав (передумов) права на односторонню відмову необхідно відрізнити умови реалізації зазначеного права, тобто обставини, що сприяють його здійсненню. До умов реалізації права на односторонню відмову можна, зокрема, віднести невизначеність строку укладення договору (ч. 2 ст. 408, ч. 1 ст. 739, ч. 2 ст. 763 ЦК України). У деяких випадках такі умови можуть бути відсутні (наприклад, ст. 790 ЦК України).

У зв'язку з цим вважаємо, що спірним є твердження О. В. Оболенкової про те, що необхідною умовою для вчинення правочину щодо односторонньої відмови від виконання зобов'язання є повідомлення адресата відмови щодо її вчинення [4, с. 31]. Зазначене повідомлення є, на наш погляд, одним із елементів механізму реалізації права на односторонню відмову.

Характеризуючи механізм реалізації права на односторонню відмову, слід зазначити на його відмінність від розірвання договору на вимогу однієї зі сторін, яке завжди відбувається в судовому порядку, тоді як одностороння відмова — це завжди несудовий порядок припинення договірних відносин.

Разом з тим обов'язковим атрибутом механізму реалізації права на односторонню відмову в договірних відносинах є повідомлення другої сторони про відмову.

Оскільки ЦК України не встановлює форми (письмової або усної) такого повідомлення, видається, що відповідним пунктом у вирішенні цієї проблеми може слугувати вказівка ч. 3 ст. 214 ЦК України, відповідно до якої відмова від правочину вчиняється у такій самій формі, в якій було вчинено правочин. Щоправда, при цьому залишається без відповіді питання, чи підлягає повідомлення про відмову нотаріальному посвідченню, якщо сам правочин був посвідчений нотаріально.

На нашу думку, навіть у разі, якщо договір, щодо якого вчинено односторонню відмову, було вчинено у письмовій формі і він підлягав нотаріальному посвідченню, відмова від нього нотаріальному посвідченню не підлягає. Такий висновок випливає з того, що, по-перше, законодавець не висуває відповідної вимоги; по-друге, ЦК України відомі лише дві форми правочину — усна і письмова (ч. 1 ст. 205 ЦК України).

ЦК України не встановлює строків для вчинення односторонньої відмови від договору внаслідок порушення його умов. Винятком є лише ч. 3 ст. 700 ЦК України, в якій йдеться про "розумний строк", і ч. 3 ст. 997 ЦК України, відповідно до якої сторона договору страхування зобов'язана повідомити другу сторону про свій намір відмовитися від договору страхування не пізніше як за тридцять днів до припинення договору, якщо інше не встановлено договором.

Не отримало відповіді в цивільному законодавстві України питання щодо моменту зміни або припинення договірних відносин у разі односторонньої відмови.

Можна погодитися з думкою більшості авторів, висловленою в літературі, що таким моментом є одержання другою стороною (сторонами) повідомлення про відмову, якщо строк припинення або зміни договору на майбутнє не зазначений в самому повідомленні.

Таким чином, механізм здійснення права на односторонню відмову від договору (зобов'язання) охоплює такі елементи:

- 1) спосіб односторонньої відмови, суть якого полягає у застосуванні несудового порядку зміни або припинення договірних відносин;
- 2) повідомлення другої сторони про односторонню відмову, надіслане їй в передбаченій договором або законом формі і у встановлений строк;
- 3) момент зміни або припинення договірних відносин, що визначається отриманням повідомлення, якщо інший строк не зазначений в самому повідомленні.

Оскільки механізм здійснення (реалізації) права на односторонню відмову від договору (зобов'язання) не отримав повного і чіткого закріплення в ЦК України, виходячи з викладеного, вбачаємо за доцільне доповнити ч. 2 ст. 214 ЦК України абзацами такого змісту:

“Сторона, яка відмовляється від дво- або багатостороннього правочину, зобов'язана повідомити про це іншу сторону (сторін) у строки, передбачені договором, цим Кодексом або іншими актами цивільного законодавства.

Дво- або багатосторонній правочин вважається припиненим або зміненим з моменту отримання такого повідомлення, якщо інший строк зміни або припинення правочину на майбутнє не зазначений у повідомленні”.

Встановлення такого механізму, на наш погляд, не лише сприятиме здійсненню права сторони на односторонню відмову в договірних зобов'язаннях і тим самим самозахисту її прав, але і до певної міри слугуватиме забезпеченню захисту прав та інтересів другої сторони договору (зокрема, що стосується строку повідомлення, моменту зміни або припинення договірних відносин) у разі застосування щодо неї заходів відповідальності.

Відповідно до ч. 4 ст. 214 ЦК України правові наслідки відмови від правочину встановлюються законом або домовленістю сторін.

Як передбачено ст. 615 ЦК України, у разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково або в повному обсязі відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом; у цьому разі наслідком відмови від зобов'язання є відповідно зміна умов зобов'язання або його припинення.

Встановивши в законі право односторонньої відмови від зобов'язання, законодавець поширив його і на договір (ч. 3 ст. 651 ЦК України), наділивши сторони правом вибору: відмовитися від договору у повному обсязі або частково. У такому разі договір є відповідно розірваним або зміненим.

Таким чином, об'єднуючими ознаками односторонньої відмови від зобов'язання і від договору є по-перше, те, що така одностороння відмова є, як правило, правовим наслідком порушення зобов'язання або договору; по-друге, внаслідок односторонньої відмови відповідно змінюються умови зобов'язання або договору, або вони (зобов'язання, договір) розриваються (п. 1 ст. 611, ч. 3 ст. 651 ЦК України); по-третє, зміна або припинення правовідношення (договірної зобов'язання) у цьому разі є встановленими законом способами самозахисту порушеного права, а тому здійснюються без звернення до суду.

Правові наслідки односторонньої відмови в договірних зобов'язаннях і самозахист цивільних прав. З набранням чинності Цивільним кодексом України значно зріс інтерес до проблеми захисту і самозахисту цивільних прав. Такий інтерес зумовлений розширенням, порівняно з ЦК УРСР 1963 р., переліку способів захисту цивільних прав, що, безумовно, збільшило можливості особи захистити порушене або оспорюване право; з іншого — виникла потреба як в теоретичному осмисленні змісту і сутності нових способів захисту і самозахисту цивільних прав, так і в з'ясуванні механізму їх застосування та його ефективності.

З урахуванням цього пропонується дослідити такі, досить поширені у практиці цивільного обороту, способи захисту (самозахисту) цивільних прав, як *зміна* (п. 6 ч. 2 ст. 16 ЦК України) і *припинення* (п. 7 ч. 2 ст. 16 ЦК України) правовідношення, що розглядатимуться нами на прикладі договірних правовідносин (договірних зобов'язань), хоч насправді можливості захистити цивільні права у договірних відносинах значно більші, оскільки вони можуть бути реалізовані, зокрема, за допомогою таких способів, як визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі тощо.

Незважаючи на те, що проблеми зміни і припинення цивільних правовідносин, зокрема договірних зобов'язань, досліджувалися в українській цивілістичній літературі [5, с. 137–157, 179–189; 6; 7; 8], головну увагу дослідники зосереджували

на динаміці зазначених зобов'язань, залишаючи осторонь таку важливу їхню характеристику, як мета і спрямованість зміни і припинення правовідношення, механізм захисної дії цих способів захисту і самозахисту цивільних прав.

Встановлена ч. 1 ст. 15 ЦК України норма, згідно з якою кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, дає підстави кваліфікувати право на захист (самозахист) як одну із правомочностей *суб'єктивного права особи*.

В абз. 2 ч. 1 ст. 19 ЦК України сформульоване і закріплене визначення поняття самозахисту, згідно з яким самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

На нашу думку, наведене визначення, згідно з яким суть самозахисту зводиться до застосування заходів протидії, є дещо звуженим (самозахистом у вузькому розумінні), оскільки при такому формулюванні воно безпосередньо стосується лише самозахисту від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони (ч. 1 ст. 1169 ЦК України), і не охоплює всіх можливих правозахисних і правоохоронних заходів.

Виходячи з цього, пропонуємо *під самозахистом цивільного права* розуміти здійснювану самою особою (без звернення до суду або до інших, передбачених законом органів) реалізацію встановленого законом суб'єктивного права на захист свого цивільного права у разі його порушення шляхом застосування обраних самою особою чи встановлених договором або актами цивільного законодавства заходів — способів захисту цивільних прав, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Таке розуміння самозахисту дозволяє особі обирати для самозахисту порушеного права способи з переліку, встановленого ч. 2 ст. 16 ЦК України або іншими статтями ЦК України, якщо вони є адекватними змісту порушеного права.

На відміну від ЦК УРСР, якому подібна норма не була відома, ЦК України визначив і закріпив у ч. 1 ст. 15 підстави захисту цивільного права:

- а) порушення цивільного права;
- б) невизнання цивільного права;
- в) оспорювання цивільного права.

Якщо виходити зі змісту норм ЦК України щодо самозахисту цивільного права, то можна дійти висновку, що самозахист можливий лише у випадку порушення суб'єктивного цивільного права і неможливий у разі його невизнання або оспорювання. Цим і обумовлений вибір конкретних способів самозахисту.

У тих випадках, коли йдеться про зобов'язання, в тому числі договірні, законодавець вживає термін “порушення зобов'язання”, розуміючи під цим (ст. 610 ЦК України) *його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання)*.

Близькими між собою за змістом, проте такими, що мають певні відмінності, важливі для кваліфікації виду порушення і застосування відповідних правових наслідків, у тому числі заходів відповідальності, є вживані у низці статей ЦК України терміни “порушення договору” (ст.ст. 651, 653, 838, 852 тощо) і “порушення умов договору” (ст.ст. 670, 672, 688, 773 тощо).

Ч. 1 ст. 509 ЦК України визначає зобов'язання як правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Одним із елементів договірної зобов'язання як правовідношення, є суб'єктивні права й обов'язки його сторін. Зокрема, загальним суб'єктивним правом кредитора, яке може конкретизуватися залежно від виду договору, суті зобов'язання тощо, є право вимагати від боржника вчинення певної дії або утримання від неї. Відповідно

невиконання боржником на користь кредитора певної дії, яку він мав вчинити (або навпаки), є порушенням суб'єктивного права вимоги, яке підлягає захисту.

Безспірним, на нашу думку, є те, що в договірних відносинах порушення суб'єктивного цивільного права завжди стосується *майнового права*, оскільки особисті немайнові права, по-перше, не мають економічного змісту (ч. 2 ст. 269 ЦК України); по-друге, належать кожній фізичній особі від народження або за законом (ч. 1 ст. 269 ЦК України), тобто знаходяться за межами існування договірних зобов'язань, які закріплюють (опосередковують) переміщення матеріальних благ (майна, майнових благ).

Одним із способів захисту цивільних прав (п. 6 ч. 2 ст. 16 ЦК України), який, як ми зазначали, може бути обраний особою для самозахисту, є *зміна правовідношення*, яка в договірних відносинах трансформується у зміну договірного зобов'язання і фактично полягає у зміні умов укладеного сторонами договору.

З метою забезпечення стабільності договірних відносин законодавець встановив, що зміна умов договору, як правило, допускається лише за згодою сторін (ч. 1 ст. 651 ЦК України), не визначивши при цьому підстав зміни, як це зроблено, наприклад, у ч. 2 ст. 651 ЦК України.

Зміна умов договору може створити додаткові або припинити існуючі права й обов'язки боржника і кредитора, перенести строк чи змінити місце виконання, змінити спосіб виконання тощо. Тому на практиці сторони вдаються до зміни саме тих умов договору, збереження яких порушує (порушило, порушуватиме) їх суб'єктивні права. У контексті нашого дослідження можна стверджувати, що шляхом зміни умов договору сторони за взаємною згодою (або одна із сторін шляхом застосування односторонньої відмови від договору) частково, без звернення до судових органів обирають і формулюють оптимальні, на їхню думку, правила поведінки, забезпечуючи тим самим самозахист цивільного права від його порушення. Не підлягає сумніву, що зміна умов договору може здійснюватися і з метою недопущення порушення суб'єктивних прав сторін договору у майбутньому, але у такому разі, очевидно, слід говорити не про самозахист, а про охорону цивільного права.

Зміна умов зобов'язання визначається п. 2 ст. 611 ЦК України як один із можливих правових наслідків порушення зобов'язання, встановлених договором або законом. Це положення закону уточнено у ст. 615 ЦК України, згідно з якою у разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом (ч. 1 ст. 615 ЦК України); у цьому разі наслідком односторонньої відмови від зобов'язання частково є зміна умов зобов'язання.

Таким чином, і одностороння відмова від зобов'язання є засобом самозахисту цивільного права сторони зобов'язання.

Майже все, що було викладене вище щодо зміни правовідношення як способу самозахисту цивільного права, стосується іншого способу захисту (самозахисту) цивільного права — *припинення правовідношення*, тому, не вдаючись у деталі, зазначимо, що припинення правовідношення (зобов'язання, договору) як спосіб самозахисту цивільного права може мати місце внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання (договору) у повному обсязі, як правового наслідку порушення зобов'язання (п. 1 ст. 611, ч. 3 ст. 651 ЦК України).

Якщо ж має місце розірвання договору як правовий наслідок порушення зобов'язання (п. 1 ст. 611, ч. 2 ст. 651 ЦК України), то йдеться вже не про самозахист, а про захист порушеного права, що здійснюється судом.

Зміна умов договору або розірвання договору внаслідок односторонньої відмови від нього впливає на суб'єктивні права та інтереси сторін договору: пасивна сторона відмови може зазнати певних обмежень або навіть зазнати майнових втрат (у разі реалізації активною стороною відмови свого права на відшкодування збитків). З іншого боку, стосовно ініціатора односторонньої відмови від договору (активної сторони) така відмова припиняє дію правопорушення та/або запобігає його вчиненню

на майбутнє, а також може бути підставою для пред'явлення вимоги щодо відшкодування збитків.

Як зазначалося, правом односторонньої відмови сторона договору може скористатися як у разі порушення умов договору, так і незалежно від такого порушення.

З урахуванням проведеного дослідження це дає підстави для кількох висновків:

1) одностороння відмова від договору (зобов'язання) у разі їх порушення — це інструмент (засіб), за допомогою якого сторона обирає і застосовує такі способи самозахисту, як зміна або припинення правовідношення (договірному зобов'язання);

2) слід розрізняти юридичні конструкції односторонньої відмови від договору (зобов'язання) як одностороннього правочину, правовими наслідками якого (залежно від обсягу відмови) може бути зміна або припинення цивільних прав і обов'язків, і односторонньої відмови від договору (зобов'язання) як інструмента (засобу), за допомогою якого сторона обирає спосіб захисту порушеного права у вигляді зміни або розірвання договору (зобов'язання);

3) у разі односторонньої відмови від договору (зобов'язання) за умови відсутності правопорушення йдеться не про самозахист цивільного права, а про самозахист інтересу активної сторони договору (зобов'язання).

Таким чином, оскільки не будь-яка одностороння відмова від договору (зобов'язання) є засобом (інструментом) самозахисту цивільних прав, для визнання односторонньої відмови засобом самозахисту цивільних прав необхідні, на наш погляд, такі передумови:

— по-перше, наявність порушення цивільного права особи — сторони договору;
— по-друге, одностороння відмова повинна виходити від особи, чиє право порушене;

— по-третє, метою застосування односторонньої відмови є самозахист порушеного права особи способом, обраним самою особою, чи передбаченим договором або законом;

— по-четверте, правовим наслідком односторонньої відмови є зміна або розірвання договору (зобов'язання).

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що застосування односторонньої відмови від договору з метою зміни і припинення договірних правовідношень (договірному зобов'язання) як способів самозахисту цивільного права дозволяє сторонам договору максимально ефективно використовувати принцип свободи договору, керуючись при цьому також принципами справедливості, добросовісності та розумності.

Список використаних джерел

1. Міхно, О. І. Припинення договору за цивільним законодавством України [Текст] : [монограф.] / О. І. Міхно. — К.-Х. : Оберіг, 2009. — 224 с.
2. Спасибо-Фатеева, И. Категория отказа в гражданском праве [Текст] / И. Спасибо-Фатеева // Гражданское законодательство. Статьи. Комментарии. Практика. — вып. 36 / под ред. А. Г. Диденко. — Алматы : Раритет, Институт правовых исследований и анализа, 2010. — С. 21–38.
3. Егорова, М. А. Односторонний отказ от исполнения гражданско-правового договора [Текст] / М. А. Егорова. — М. : Статут, 2010. — 528 с.
4. Оболонкова, Е. В. Односторонний отказ от исполнения обязательства: научно-практическое исследование [Текст] / Е. В. Оболонкова. — М. : Контракт; Волтерс Клувер, 2010. — 144 с.
5. Боднар, Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві [Текст] : [монограф.] / Т. В. Боднар. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — 272 с.
6. Процьків, Н. М. Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 "Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право" / Н. М. Процьків. — К., 2003. — 19 с.

7. *Присяжнюк, А.* Розірвання цивільно-правового договору як підстава припинення зобов'язання за новим Цивільним кодексом України [Текст] / А. Присяжнюк // *Юридична Україна*. — 2004. — № 12. — С. 58–62.
8. *Блащук, А. М.* Припинення договірних зобов'язань у цивільному праві України [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / А. М. Блащук. — К., 2006. — 20 с.

Надійшла до редакції 28.01.2012

Боднар Т. В. Односторонний отказ в договорных обязательствах

Исследуются понятие и виды отказа в гражданском праве Украины на примере договорных обязательств. Охарактеризованы основания, механизм реализации и правовые последствия одностороннего отказа в договорных отношениях. При этом правовые последствия одностороннего отказа рассматриваются в контексте самозащиты гражданских прав и интересов. Сформулированы предложения о внесении изменений в Гражданский кодекс Украины, направленные на обеспечение осуществления права на односторонний отказ.

Ключевые слова: односторонний отказ, договорные обязательства, правовые последствия одностороннего отказа, самозащита гражданских прав.

Bodnar, T. V. The One-Sided Refuse in Contractual Obligations

A concept and types of refuse in the civil law of Ukraine is probed on the example of contractual obligations. Grounds, mechanism of realization and law consequences of one-sided refuse are described in contractual relations. Thus the law consequences of one-sided refuse are examined in the context of self-defence of civil rights and interests. Formulated suggestion about making alteration to Civil Code of Ukraine, rights directed on providing of realization on a one-sided refuse.

Key words: one-sided refuse, contractual obligations, law consequences of one-sided refuse, self-defence of civil rights.

